

МАРТИРІЇ СВЯТОГО БОРИСА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

Стаття присвячена дослідженню культових місць, пов'язаних із вшануванням князя Бориса Володимировича у Переяславській землі. Аналізуються численні літописні, актові, етнографічні та археологічні джерела, що охоплюють проміжок часу від XI до XIX ст.

Ключові слова: *мартирій, канонічні приписи, культ святого Бориса, канонізація.*

Серед пантеону українських святих особливе місце посідає князь Борис Володимирович. Разом з тим дуже мало відомо про витоки його культу в Давній Русі. Згідно з повідомленням анонімного «Сказання про Бориса і Гліба» (написаного близько 1072 р.) «*на мѣстѣхъ иде же мученьчьськимь вѣньцьмь увязостася [загиблі княжичі], създанѣ быста църкви въ имя ею»* [12, с. 298]. Отже, з великою ймовірністю можна стверджувати, що вже в останній чверті XI ст. існували культові будівлі, присвячені святому Борису, що цілком відповідає канонічним приписам східної християнської церкви відправляти церковні служби на місці мученицької кончини праведників або навіть зводити там особливі культові будівлі (так звані мартирії). Зокрема, 94-те правило Карфагенського помісного собору, що відбувся у 419 р. від Різдва Христового, вказувало, що пам'ять св. мученикам здійснюється, «*аще где либо есть или тело, или некая часть мощей, или, по сказанию от верной древности преданному, их жилище, или стяжание, или место страдания»* [7, с. 219–220]. Мартирій в класичному розумінні, вочевидь, означав «місце мучеництва», звідси й самоназва ранньохристиянського поминального храму над могилою мученика. Проте, якщо виходити з того, що грецьке слово *martyros* (род. в. *martyros*) означає «свідок» (а саме таку етимологію відверто пропонує наведене церковне правило), то в широкому розумінні назва могла поширюватись на всі сакральні місця, пов'язані з культом новоявленого мученика, навіть якщо тілесних останків там не було. Саме таким визначенням цього терміну ми й скористаємося надалі.

Водночас давньоруські писемні джерела та більш пізні актові документи наводять дуже суперечливу інформацію про географічні координати місцевості, де було вбито святого Бориса. Власне кажучи, у межах сучасної Київської області існує 3 (!) таких мартирії, два з яких розташовані на Переяславщині, а третій на північній околиці Києва. Вони мають дуже давню історичну традицію і тому ніби виборюють між собою право першості та автентичності. Розповімо коротко про них усіх.

Перш за все слід згадати про муровану Альтську божницю, яку збудував великий князь київський Володимир Мономах у 1117 р., «*идеже свягаго Бориса кров прольяна бысть»* (слова з посмертного панегірику Володимиру Мономаху, вміщеного у Лаврентіївському літопису) [13, стб. 294]. Цей храм був споруджений як палацова патрональна церква і стояв на замиському князівському дворі у верхній течії річки Альти, де за 50 км на північний захід від міста Переяслава. Володимир Всеволодович дуже любляв жити на цьому обійсті і навіть «*преставися на Лтѣ у милое церкве, юже созда потицаньем многым»* [13, стб. 295]. Восстанне храм згадується 1154 р., коли його спалили половці. Археологічні розкопки 1925 і 1950 рр. підтвердили існування церкви й укріпленого княжого двору навколо неї та виявили сліди пожежі, що супроводжувала напад кочовиків [6, с. 17–18; 16, с. 38]. Слід відзначити, що Альтська божниця була єдиною монументальною спорудою серед решти борисівських мартиріїв, яка вціліла у вигляді руїн аж до пізніх часів, а отже могла наочно підживлювати житійну легенду про Бориса.

У післямонгольський час церква перебувала в запустінні. У XVI ст. поле навколо храму перейшло у власність київського Пустинно-Микільського монастиря і стало згадуватися під назвою «Полукняжеської землі», як це випливає, зокрема, з купчої грамоти 1508 р. [21, с. 27, 197], або «Полукняжеського окопу» (мабуть, у пам'ять укріпленого князівського двору), як сказано у виписці з книг земських воєводства Київського 1629 р. [20, с. 514]. На початку XVII ст. цю місцевість захопив польський коронний канцлер Станіслав Жолкевський, що заснував тут восени 1602 р. міс-

течко Бориспіль [21, с. 196–203]. Відтоді історична наука майже беззастережно ототожнює Альтське поле з Борисполем, хоча вказаний епонім, насправді, має досить пізні і цілком штучне походження. Щоправда в актових документах першої третини XVII ст. (скарга ігумена київського Пустинно-Микільського монастиря Серапіона з братією на Софію Станіславівну Данилович) продовжує згадуватись «*церква спустошена на кр[о]ве, где княжати руского, именемъ Бориса Володимировича, забито, змурованая і до сего часу стоить*» [20, с. 514], але це, скоріше за все, звичайна данина давній традиції.

У 1630-ті рр. храм був розібраний за наказом польських урядовців, а цегла й каміння з нього пішли на будівництво католицького кафедрального собору на Житньому ринку в Києві [4, с. 107–115]. Згодом на старому церковищі у Борисполі було споруджено один за одним кілька однойменних храмів. На жаль, це призвело до цілковитого знищення давніх підмурків, внаслідок чого стало неможливо з'ясувати план давньоруської споруди. За попередніми даними, вчені віднесли храм до архітектурного типу, спорідненого з божницею св. Михайла кінця XI ст. у Острі [6, с. 19].

Інший мартирій святого Бориса, згідно з історико-етнографічними матеріалами XVII–XIX ст., існував так само на березі річки Альти, але набагато південніше, за 4 км від Переяслава, у районі села Борисівка. Перша згадка про нього зустрічається в актових документах у зверненні ченців Межигірського монастиря до московського царя Олексія Михайловича, датованому 1660 р. [21, с. 30]. Межигірці порушили клопотання перед російським самодержцем, аби він дав їм дозвіл «*на строение монастыря на крови святого страстотернца Бориса*» у вказаній місцевості, посилаючись при цьому на стародавню традицію (!). З цього часу сюди щороку на день пам'яті святих (2 травня) збиралися багатолюдні хресні ходи з Переяславського кафедрального собору [9, с. 330–339].

Невдовзі тут поставили пам'ятний кам'яний хрест на пошану Бориса і Гліба та збудували над ним каплицю. Пізніше каплиця ще кілька разів поновлювалася, а в 1839–1841 рр. переяславський архієпископ Гедеон звелів спорудити на її місці кам'яний храм Бориса і Гліба, що зберігся до наших днів і внесений до реєстру пам'яток культурної спадщини [11, с. 138]. Древній хрест при цьому потрапив усередину споруди на її лівому кліросі, під північною стіною. Його й досі можна побачити в церкві та прочитати на сірому піщанику невігядливий напис: «*Сей крестъ zde на месте сем убіенія святаго страстотернца христова Бориса, Великого князя російскаго, водрузи Григорій Бутовіч, протопоп переяславский с поспешеством Селивана Кіриловича Белого, голови стрелецкого, лета ЗРОВ (= 6172 від сотворіння світу. – Авт.), а от ро[ждества Христова] АХУД (= 1664. - Авт.) месяца мая дня второго*». Григорій Бутович був з 1651 р. протопопом переяславської Успенської церкви й приймав активну участь у Переяславській Раді [9, с. 336]. Археологічно обійстя Борисоглібівської церкви XIX в. ніколи не досліджувалося, що ускладнює визначення його віку.

Разом з тим існують побіжні свідчення, які підтверджують його значну старожитність. Зокрема, у «Повісті минулих літ» під 1074 р. знаходимо розповідь про появу в Печерському монастирі вихідців з церковної парафії, що існувала на Альті. Після смерті ігумена Феодосія печерська братія шукала гідного наступника своєму настоятелю. Серед найближчих висуванців опинився й «*Ияков презвитер*», який «*пришелъ с Летца с братом своимъ Паоулом*» [13, стб. 186–187; 14, стб. 177]. Однак ця кандидатура була відхилена, оскільки Яків був зайшлим іноком – «*не здѣ есть постриганъ*» [13, стб. 187; 14, стб. 177], тобто порушив чернечу обітницю, яка забороняє самовільно переходити з одного місця на інше (4-те і 23-тє правило IV, 46-тє правило VI і 21-е правило VII Вселенських, 4-тє правило Двократного соборів) [7, с. 54–55, 61, 96–97, 133, 253]. Найістотнішим моментом у цьому уривку є натяк на те, що на Альті, і справді, існував чернечий монастир. Це повідомлення, крім того, підкріплюється пізнім Никонівським літописом: у (6663) 1155 р. «*придоша Половци, и многа зла сотвориша около Переаславля, власти и села пожгоша, и монастырь Рожество пречистыа Богородици, и монастырь святыхъ мученикъ Бориса и Гльба, и монастырь святаго Савы и Летскую божницу, въ ней же множество богатства, все разграбиша и пожгоша, а люди въ плънь поведоша*» [15, с. 201].

Борисоглібівський монастир під Переяславом не згадується більше в жодному іншому джерелі. Але варто відзначити, що скорочена версія наведеного запису із характерним для давньору-

ських хронік вилученням слів «церква», «монастир» зустрічається також у списках Лаврентіївського та Іпатіївського літописів: «*пожгоша ...Летьскую божницю и святою мученику Бориса и Гльба зажгоша*» [13, стб. 344; 14, стб. 476]. З цього випливає, що на Переяславщині з прадавніх часів існували два окремих Борисоглібівських меморіали, і, зокрема, монастир, який не мав нічого спільного з каплицею Мономаха на замиському князівському дворі. Чернеча обитель під Переяславом, мабуть, зажила у цей час такої слави, що про неї не було потреби говорити розлогіше. Через постійну половецьку загрозу «*монастырь на крови*», напевно, припинив своє існування у другій половині XII ст., але стійка історична пам'ять про нього збереглася аж до XVII ст.

Ще один борисівський мартирій знаходився, ймовірно, поблизу Кирилівського монастиря на північній околиці Києва. Він згадується в літописних джерелах (Іпатіївському літопису) лише один раз – під 1194 р. у зв'язку з богоміллям київського князя Святослава Всеволодовича – «*гъха ко святымъ мученикомъ церкви ту суцу у святого Кюрила*» [14, стб. 680]. Інших історичних свідчень про цей храм не збереглося і його подальша доля, так само, як і його минуле, залишаються невідомі. Водночас вказівка на відособлене та ізольоване розташування будівлі по відношенню до Кирилівського монастиря, говорить про її незалежний функціональний статус та високий релігійний престиж. Цілком можливо, що це був ще один стародавній меморіал на честь св. Бориса, на кшталт монастиря під Переяславом. Принаймні, до такого висновку дійшов О.О. Шахматов, який звернув увагу на житійне повідомлення про подвійне вбивство св. Бориса – на Альті і «на бору» на околиці Києва [22, с. 61].

Згідно з анонімним «Сказанням про Бориса і Гліба» святий не помер на Альті, а лише втратив свідомість й був добитий варягами-вбицями на Дорогожичах, коли вони перевозили його тіло у Київ, щоб переконати Святополка Окаянного в успіху його злочинного задуму. Схожі мотиви простежуються ще в одній пам'ятці борисоглібівського циклу – «Житті Єфрема Новоторзького» [3, с. 148–150]. Головний персонаж цього твору Єфрем Угрин (Угорець) перебував у почті загиблого княжича Бориса, але зумів уникнути смерті, оскільки не приймав участі в поході на Альту. Однак, він втратив там свого брата Георгія і, побиваючись за ним, постригся в ченці, а відтак збудував за обітницею гостинний дім для прочан на ріці Дорогощі під Торжком (нині місто у Тверській області РФ) та заснував поблизу Борисоглібівський монастир [8; 2, с. 34–35, 46–47].

Майже буквальний збіг топографічних назв (Дорогожичі під Києвом – Дорогоща під Торжком) сприймається дослідниками як безперечний доказ прямого запозичення та перенесення цього імені на нове місце у пам'ять про київський Борисоглібівський храм. Відомі численні схожі перенесення, зокрема, щодо багатьох київських та південноруських топонімів у Володимиро-Суздальській землі: ріка Трубіж у Переяславі-Заліському та Новій Рязані, Почайна в Нижньому Новгороді і Володимирі-Заліському, Либідь у Переяславі-Рязанському і Володимирі-Заліському, Сула в Костромі, Десна у Підмосков'ї, місто Вишгород під Дмитровим і Вереею тощо.

Звідси можна припустити, що в давньоруський час зберігалася стійка пам'ять про те, як вбивці св. Бориса намагалися таємно перевезти тіло князя в Київ, але були впізнані на Дорогожичах, пожвавленому багатолюдному перехресті доріг. У такому разі мученицький мартирій на честь св. Бориса міг з'явитися тут ще наприкінці XI ст. Археологічні розкопки частково підтверджують цей здогад. У результаті досліджень, здійснених у цій місцевості на межі 40–50-х рр. XX ст., було виявлено сліди культового центру, більш давнього, аніж розташований неподалік Кирилівський монастир. Під стінами Кирилівської церкви, збудованої в 1140-і рр., й безпосередньо поблизу від неї виявлено кілька засипаних підземних ходів завдовжки близько 50 м, які зберігали на окремих ділянках ніші-локули з похованнями в дерев'яних трунах [17, с. 12–13; 18, с. 6–7; 19, с. 1]. Загальна довжина печерного комплексу згідно з даними біолокації 1989–1990 рр. (Т. Бобровський, М. Стрихар) досягала близько 350 м, а його планування, структура і функціональне призначення нагадували особливості лаврських печер.

Кирилівські підземелля виникли набагато раніше самої церкви, про що говорить надзвичайно глибоке залягання підмурків храму (понад 2 м) [10, с. 227–228]. До речі, жоден з київських храмів, крім Богородиці Пирогошої, не має таких глибоких фундаментів. Зокрема, відповідні показники Софії Київської – від 0,5 до 0,75–1,4 м [1, с. 51]. Це, вочевидь, пояснюється тим, що зодчі остерігалися геологічних осідань і намагалися максимально зміцнити фундаменти будівлі (отже,

вони були прекрасно поінформовані про підземні тунелі). З іншого боку, великі підземні пустоти не могли з'явитися одночасно або пізніше Кирилівського собору через природні міркування безпеки. Виходячи з цього, можна припустити, що печерне поселення на Дорогожичах виникло під безпосереднім впливом Києво-Печерського монастиря вже наприкінці XI ст. і обслуговувало потреби якогось локального культу, що мав гучну славу і був пов'язаний з місцевою релігійною святинею [5, с. 109–115]. Згадавши легенду про загибель Бориса на Дорогожичах, легко збагнути, що цією святинею міг виявитися лише мартирій святого. Чому ж пізніше він був забутий і промайнув у літописних джерелах лише наприкінці XII ст.?

Річ у тому, що святий Борис був особистим патроном династії Мономаховичів, а Дорогожичі й Кирилівський монастир належали чернігівському клану Святославичів, що завжди ворогували або суперничали з київськими самодержцями. З іншого боку й останні мусили поставитись до Кирилівського меморію з упередженням, оскільки історія про трагедію на Дорогожичах підривала довіру до реліквій на Альті. Кожна людина має свій хресний шлях, але місце її останнього спочинку завжди лишатиметься єдиним.

Утім, навіть ця невизначеність не змогла похитнути найголовніше: подвиг жертвності і стратотерпства, заснований на принципах братерської любові та ідеалах всепрощення, смиренності та самопожертви заради збереження суспільної злагоди та станової рівноваги, якнайкраще підходив до міжкнязівських відносин у Давній Русі, позначених гострим протиборством удільно-династичних та родових принципів. Ідеалізований образ святих Бориса і Гліба, майже позбавлений рис історичності, але зворушливо-наближений і зрозумілий для потреб тогочасного суспільства, залишався найактуальнішим гаслом епохи, швидко поширившись на обширах Давньоруської держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева / Ю.С. Асеев. – К.: Будивельный, 1982. – 160 с.
- 2 Балдина О.Д. От Валдая до Старицы / О.Д. Балдина. – М., 1968. – 116 с.
3. Дробленкова Н.Ф. Житие Ефрема Новоторжского / Н.Ф. Дробленкова // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л.: Наука, 1987. – Вып. 1. (XI – первая половина XIV в.). – С. 148–150.
4. Івакін Г.Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 107–124.
5. Кабанець Є.П. Мартирій св. Бориса на Дорогожичах (маловідома київська церква XII ст.) // Проблеми та досвід вивчення захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали I науково-практичних Софійських читань. 27–28 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 109–115.
6. Каргер М.К. «Летская божница» Владимира Мономаха / М.К. Каргер // КСИИМК АН СССР. – 1953. – Вып. 49. – С. 13–20.
7. Книга правил св. апостол, св. соборов вселенских и поместных и св. отец. – Изд. Св.-Троицкой Сергиевой Лавры, 1992. – 408, 74 с.
8. Колосов И. Новоторжский Борисоглебский монастырь / И. Колосов. – СПб., 1890. – 84 с.
9. Максимович М.А. Сказание о празднике святого Бориса под Переяславом / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – Т. 2. – К., 1877. – С. 330–339.
10. Мовчан І.І. Культурні постройкі / І.І. Мовчан // Нове в археології Києва. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 227–228.
11. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Т. 1. Киев. Киевская область. – К., 1983. – 160 с.
12. ПЛДР. XI – начало XII века. – М., 1978. – 496 с.
13. ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – М., 1962. – VIII с., 540 стб., 541–580 с.
14. ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – XVI с., 938 с., 87, IV с.
15. ПСРЛ. – Т. 9–10. Никоновская летопись. – М., 1965. – XXIII, 256, 244 с.
16. Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. / П.А. Раппопорт // САИ. – Л.: Наука, 1982. – 136 с.

17. Самойловський І.М. II-ий щоденник археологічних досліджень у Києві у 1949 р. / І.М. Самойловський // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 1949/3 г.
18. Самойловський І.М. Звіт про археологічні дослідження у Києві на протязі 1950 р. / І.М. Самойловський // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 1950/І д.
19. Самойловський І.М. Звіт про археологічні дослідження у Києві у 1952 р. / І.М. Самойловський // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 1952/15 г.
20. Стороженко А. К истории местечка Борисополя Полтавской губернии / А. Стороженко // Киевская старина. – 1897. – № 3. – С. 509–518.
21. Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. Исследования, документы и заметки / А.В. Стороженко. – К., 1900. – 236 с.
22. Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях / А.А. Шахматов. – М.: Академический Проект, Жуковский: Кучково поле, 2001. – 880 с.

Кабанец Е. Мартирии святого Бориса на Переяславщине.

Статья посвящена исследованию культовых мест, связанных с почитанием князя Бориса Владимировича в Переяславской земле. Анализируются многочисленные летописные, актовые, этнографические и археологические источники, которые охватывают время с XI по XIX вв.

Ключевые слова: *мантирий, канонические предписания, культ святого Бориса, канонизация.*

Kabanets Y. The Martyries of saint Boris on the Pereyaslav area.

The article is devoted to research of sacred places, related to honouring of prince Boris Volodymyrovych in Pereyaslav area. There are analysed numerous annalistic, acts, ethnographic and archaeological sources from XI to XIX century.

Key words: *Martyr, canonical prescriptions, cult of St. Boris, canonization.*

Одержано 19.09.2012